

”FÖRHÅLLNINGSSÄTT” OCH OLIKA FORMER AV KAUSALITET

1. PROGRAM

Daniel Dennett (1989, 1982) skiljer mellan tre olika sätt att förhålla sig till de föremål och varelser som vi interagerar med: Det fysikaliska, det funktionella och det intentionala ”förhållningssättet”. Den engelska term som Dennett använder är ”stance”. Han kallar det funktionella förhållningssättet ”the design stance”, men jag skall senare förklara varför jag föredrar en annan svensk term.

En central fråga är vad det innebär att inta ett visst förhållningssätt och vilka konsekvenser ett sådant val har. Dennett (1992, s.28–30) säger att vi använder förhållningssätten när vi gör förutsägelser. I denna artikel presenterar jag ett mer allmänt svar på deras roll i människors tänkande. Min huvudtes är att den kognitiva skillnaden mellan de tre förhållningssätten främst ligger i vilka former av *kausaltitet* man accepterar. Det intentionala förhållningssättet innebär exempelvis att man accepterar intentioner som orsaker.

En annan fråga är huruvida Dennetts tre förhållningssätt är uttömmande. I tidigare artiklar (Gärdenfors 1990, 2009) har jag argumenterat för att de inte är tillräckliga. Det är ofta nödvändigt att man dessutom kan inta ett *socialt* förhållningssätt. Detta hänger samman med behovet av att införa *sociala intentioner* för att beskriva olika former av interaktion mellan människor. Jag skall argumentera för att även detta förhållningssätt är kopplat till en form av kausalt tänkande där sociala fenomen fungerar som orsaker. Denna tes hänger naturligtvis samman med diskussionerna om social ontologi som blivit ett stort område inom filosofin (Gilbert 1989, Searle 1990, Toumela 1995, Epstein 2018).

2. DENNETTS TRE FÖRHÅLLNINGSSÄTT

Det *fysikaliska* förhållningssättet innebär exempelvis att man ser en dator som ett objekt konstruerat av ett antal elektroniska komponenter, som är förbundna med metalltrådar vilka går till tangentbord och bildskärm, osv. Det är mest när datorn inte fungerar som den skall som det

fysikaliska synsättet är användbart för förklaringar och förutsägelser. Det har exempelvis hänt mig att jag inte kunde skriva ett gement ”a” med tangenterna på min dator, utan det blev hela tiden versalen ”A”. Orsaken var att en sockrig smula fastnat mellan a-tangenten och skifttangenten så att båda åkte ner när man tryckte på den ena.

Elektroniken i moderna datorer är så komplicerad att en lekman inte kan förstå den genom att betrakta den ur det fysikaliska perspektivet. I stället kan man använda det *funktionella* förhållningssättet. Detta kan illustreras med hjälp av en dator som spelar schack. Om man vet hur datorn är programmerad, kan man förutsäga vad den kommer att göra genom att följa programmets instruktioner steg för steg. På detta sätt kan man räkna ut vilket schackdrag datorn kommer att göra som svar på ett planerat drag. Förutsägelsen kommer att slå in så snart datorn fungerar som den har blivit programmerad – vi behöver inte känna till dess fysiska uppbyggnad.

Dennetts exempel på det funktionella perspektivet är artefakter som är designade. Men de kanske viktigaste exemplen är de *biologiska* funktioner som människor, djur och växter uppvisar. Och dessa funktioner är inte designade – givet att vi accepterar evolutionsteorin. Därför föredrar jag termen ”funktionell” för detta förhållningssätt i stället för ”design”.

Schackspelande program är så avancerade att det är omöjligt att följa programmets funktion. I stället måste vi basera våra förutsägelser på att programmet är så välgjort att datorn kommer att välja det mest förnuftiga draget i varje ställning. Detta innebär, enligt Dennett, att vi har ett *intentionalt* förhållningssätt till datorn och att vi därmed behandlar den som att den är *rationell*. Vi tillskriver datorn ”mål” som inte bara består av att den ”vill” vinna partiet, utan vi säger också saker som ”genom att flytta löparen till c4 vill datorn *hindra* mig från att göra rockad”. Vi säger också att den ”tror” saker som att ”i det här slutspelet *bedömer* datorn att två bönder är starkare än en springare, eftersom den offrade sin springare”.

Vi använder det intentionala förhållningssättet så länge programmet väljer förnuftiga drag. Det är bara när datorn spelar dåligt som vi återvänder till det funktionella synsättet och säger sådana saker som att ”programmet använder ofta för få pjäser i en attack”. Eller i värsta fall, när datorn inte ens kan addera rätt, får vi återgå till det fysikaliska perspektivet och eventuellt byta ut hårdvaran.

Dennetts begrepp går även att tillämpa på människor. När vi intar den fysikaliska eller funktionella hållningen ser vi en människa som en

biologisk organism bestående av olika funktioner: ett hjärta som pumpar blod, en hjärna som styr kroppen, osv. När vi intar det intentionala förhållningssättet ser vi människan som en tänkande varelse med mål, önskningar, kunskap, osv., och som vanligtvis betar sig rationellt.

3. TRE TYPER AV ORSAKER

En aspekt av Dennetts tre förhållningssätt som jag ser som viktigare än deras roll i förutsägelser är deras relation till *kausalt tänkande*. Jag utgår från en kantiansk, eller snarare en neokantiansk, syn på orsaks-samband och ser orsaker som mentala konstruktioner. Mitt perspektiv på kausalitet är därför *kognitivt*: Det handlar om hur människor (och djur) uppfattar orsaker och hur de resonerar om dem. I Kants anda är det bara orsakerna *för oss* som vi kan studera och analysera. Lite tillspetsat är min uppfattning att kausalitet är en aspekt av tänkandet, inte av materiella processer.

Att inta det fysiska förhållningssättet innebär att man bara tar hänsyn till fysisk kausalitet i klassisk mening. Alla de exempel med studsande biljardbollar som dyker upp i den filosofiska litteraturen är av denna typ. Många filosofiska teorier ser detta som den enda formen av kausalitet.

Att inta det funktionella förhållningssättet innebär att även *funktioner* kan vara orsaker (Dennett 1995). Blodflödet i ett djur orsakas enligt denna hållning av hjärtat eftersom det har funktionen att pumpa blod. I detta fall är det svårt att inta den fysiska hållningen till hjärtat och förklara vilka fysiska och fysiologiska egenskaper i hjärtat gör att det uppfyller sin funktion. I exempel som detta fungerar funktioner som orsaker i det dynamiska och delvis självorganiserande system som en levande kropp utgör. (Ett hjärta behöver själv syresatt blod för att kunna utföra sin funktion.) Kort sagt uppstår funktionen som en *emergent* egenskap i ett materiellt system. Jag återvänder senare till en diskussion av emergenta egenskaper.

Slutligen innebär antagandet av intentionala förhållningssättet att önskningar, övertygelser och mål är tillättna som orsaker. Genom att uppfatta dessa enheter som orsaker hos andra individer kan vi förklara vi deras beteende. När exempelvis en hund som hör kylskåpsdörren öppnas genast springer till köket tolkar vi orsakerna till dess beteende genom att säga att den *tror* att det kommer att serveras mat (intentional orsak) och att den är hungrig (funktionell orsak).

Med andra ord uppfattar det intentionala förhållningssättet folkpsykologiska begrepp som faktorer vilka har kausal kraft. Detta blir en del av vår inlevelseförmåga (theory of mind) (Gärdenfors 2000).

4. DET SOCIALA FÖRHÅLLNINGSSÄTTET

Dennetts tre förhållningssätt räcker inte till. I vissa fall är det nödvändigt att gå utöver den intentionala hållningen och inta ett *socialt förhållningssätt*. Framför allt vill jag införa begreppet *social intention*, vilket är en intention som inte kan ersättas av individuella intentioner. När jag hälsar på en man i Etiopien tar vi varandra i hand och möts samtidigt med våra högeraxlar. Orsaken till detta beteende är att vi båda förväntar oss att den andre skall göra samma sak och vi förväntar oss att den andre förväntar sig det, osv. När jag hälsar på en man i Sverige, skulle jag bli förvånad om han stöter sin axel mot min. De sociala intentioner som ligger bakom hälsningarna är inte desamma. Jag tror att antagandet att det finns sociala intentioner har stort förklaringsvärde. I synnerhet hjälper de oss att förstå hur *konventioner* fungerar.

Vad som menas med en social intention kan också belysas genom *språkets* roll i en språkgemenskap. Den fysikaliska sidan av (talat) språk är inget annat än ljudvågor med vissa frekvensmönster. Språkets funktionella roll är att *kommunicera* information till de övriga medlemmarna i språkgemenskapen. Men även en fågels varningsläte förmedlar information till andra fåglar, utan att det är intentionalt eller tillhör ett språk. När vi intar det intentionala förhållningssättet till språket tillskriver vi de språkliga yttrandena *betydelse* och ser dem inte bara som signaler. Vi tolkar också in ett speciellt syfte hos talaren när hon gör sitt yttrande. Detta är en väsentlig del av Grices (1969) meningsteori.

Även om yttrandets syfte är en individuell intention, så är *betydelsen* inte individuell utan social.¹ För att på ett vettigt sätt kunna använda ett språk måste talaren acceptera de *grammatiska* och *semantiska* konventionerna i språket. Dessa spelar en avgörande roll när vi försöker förklara eller förutsäga en viss individs språkliga beteende: om vi endast förlitar oss på det fysikaliska eller det funktionella förhållningssättet kan vi inte förklara varför en viss ljudsekvens yttrades eller hur en talare lyckades förmedla betydelsen i det hon hade för avsikt att säga.

”La langue” i de Saussures (1966) distinktion mellan *langue* och *parole*

1. Ett känt argument för detta presenteras av Putnam (1975). Jag diskuterar och kritiserar Putnams argument i Gärdenfors 1993.

är en social konvention som existerar "ovanför" individens intentioner. Rent allmänt måste vi se alla *konventioner*, inte bara de språkliga, som sociala intentioner, eftersom en individ inte själv kan etablera en ny konvention utan att en tillräckligt stor grupp av språkgemenskapen accepterar den.² Det är därför Humpty Dumpty i Lewis Carrolls *Spegellandet* misslyckas med att använda språket när han säger att "När jag använder ett ord betyder det precis vad jag vill att det skall betyda – varken mer eller mindre."³ Samma resonemang kan tillämpas på *sociala roller*: man kan exempelvis inte kröna sig till kung utan att ha folkets samtycke.

5. EMERGENS

Givetvis medför inte existensen av sociala intentioner att det finns sociala *agenter*, i stil med Hegels *Volksgeist*, som har dessa intentioner. Tvärtom hävdar jag att de sociala intentionerna kan härledas från system av individuella intentioner. Den springande punkten är att det system av individuella intentioner som bygger upp exempelvis ett språk är så komplicerat att vi måste inta det sociala förhållningssättet och se sociala intentioner som en emergent egenskap hos systemet av individuella intentioner för att förstå, förklara och förutsäga systemets verkningar.

Begreppet emergent egenskap i ett system är en tämligen gammal idé inom cybernetiken och illustreras kanske bäst av Wieners (1961) berömda exempel med den "virtuella regulatorn". Låt oss tänka oss ett system som består av sammankopplade växelströmgeneratorer. Varje generator har inbyggt i sig en regulator som kontrollerar dess hastighet så att frekvensen håller sig omkring 50 Hz vid varje ögonblick. Men en enskild generator ger inte ifrån sig någon särskilt stabil frekvens. Ett stort antal sammankopplade generatorer uppför sig däremot avsevärt stabilare. Denna "ömsesidiga påverkan" mellan generatorerna är ett exempel på *självorganisation*. Ur denna ömsesidiga påverkan stiger vad Wiener kallar en "virtuell regulator", som är en jämviktsegenskap hos hela systemet och som har *kausalt inflytande* på de individuella generatorerna i systemet. Om en ny generator läggs till systemet, förklaras bäst vad som händer genom att säga att den virtuella regulatorn orsakar att den nya "kommer i fas" genom att förse den med energi om den sacker efter, eller att suga åt sig energi om den går för fort.

2. Lewis 1969 ger en analys av den komplexitet hos individuella intentioner och förväntningar som krävs för att en konvention skall uppstå.

3. Detta resonemang utvecklas i en modellteoretisk kontext i Gärdenfors 1993.

En emergent egenskap kan mer allmänt definieras som en förmåga hos ett system att ha en kausal effekt på världen i sig – en effekt som omfattar mer än de effekter som skulle uppstå av systemets delar om de inte organiserades som en helhet (jfr Elder-Vass 2010, s. 66). Det bör noteras att begreppet emergens, så som det används här, inte har några mystiska egenskaper förutom de egenskaper som normalt tillskrivs fysikaliska system.⁴

En sådan beskrivning av emergenta entiteter innebär att de är förenliga med en form av reduktionism: de tillåter att egenskaper på högre nivåer förklaras vetenskapligt (en förklarande reduktion), men de tillåter inte att de ersätts med egenskaper hos delarna i orsakssamband (en eliminativ eller ontologisk reduktion). Denna distinktion diskuteras av Elder-Vass (2010).

6. SOCIAL KAUSALITET

Konventioner fungerar på samma sätt som virtuella regulatorer i ett samhälle. Framgångsrika konventioner skapar jämviktspunkter, som tenderar att vara stabila när de väl etablerats. Konventioner uppvisar också ”morfostas” (Elder-Vass 2010, kapitel 2) i den meningen att de kan upprätthållas även om individerna som följer konventionen successivt byts ut mot andra individer.

Detsamma gäller för språket: en ny medlem av ett samhälle tvingas att anpassa sig till det språk som språkgemenskapen talar. Betydelsen hos de språkliga yttrandena emergerar från betydelsen hos individernas yttranden. Språket, i betydelsen ”la langue”, har alltså ingen existens beroende av de individuella ”generatorerna”. Det finns givetvis ett oändligt antal möjliga ”jämviktsspråk” i ett samhälle, men poängen är att när ett språk väl har utvecklats kommer det att krävas för orsaksförklaringar av hur tal och skrift manifesteras hos individerna i samhället.⁵

Den huvudsakliga anledningen till att konventioner och andra sociala intentioner måste ses från det sociala förhållningssättet och inte bara som grupper av individuella intentioner är att de är nödvändiga för orsaksförklaringar. Det är t. ex. förekomsten av vissa sociala intentioner i form av konventioner som förklarar varför jag talar engelska och kör på vänster sida av vägen när jag är i Australien. Dessa konventioner kom-

4. Jag förespråkar en relationell teori för emergens enligt terminologin i Elder-Vass 2010, kap 2.

5. Detta slag språklig betydelseemergens analyseras i Gärdenfors 1993.

mer att tvinga mig ”i fas” när jag interagerar med andra individer och de har därmed kausal kraft. Dessa aspekter av mitt beteende kan inte orsakas av intentionerna hos någon enskild australiensare.

Mer generellt kan alla *jämviktspunkter* i sociala samspel ha kausal kraft som bara kan förstås från det sociala förhållningssättet. Den formella spelteorin som utvecklats av ekonomer och filosofer beskriver hur rationella individer med olika preferenser och olika valmöjligheter kommer att samordna sina val. Enligt Nashs (1950) definition bestäms en jämviktspunkt av att ingen spelare har något att vinna på att ensam byta det valda alternativet, utan måste göra det tillsammans med andra för att tjäna på ett byte. De flesta sociala spel har flera jämviktspunkter – man kan exempelvis välja att köra på höger eller vänster sida av vägen – och vilken jämvikt som har uppstått i ett samhälle kan bero på historiska tillfälligheter. Men när den väl finns där har den kausal kraft över individernas beteenden. För att använda Adam Smiths (1776) liknelse fungerar den som en ”osynlig hand” över samhället.

7. FALLSTUDIE AV DE FYRA FÖRHÅLLNINGSSÄTTEN: PENGAR

Jag har använt språket som typexempel på sociala intentioner med kausala effekter, men jag kan också ge ett enkelt ekonomiskt exempel. Enligt min analys bör *pengar* ses som emergenta storheter, jämförbara med en virtuell regulator, där man måste tillämpa det sociala förhållningssättet får att förstå hur de fungerar (jfr Elder-Vass 2010, s. 70). Pengar förutsätter vissa sociala intentioner som emergerar ur ett system av individuella förväntningar och värderingar.

Vi kan givetvis inta olika förhållningsätt gentemot pengar. På den fysikaliska nivån är pengar bara tryckta papperslappar eller präglade metallstycken. På den funktionella nivån gör pengar det möjligt för mig att byta saker på ett smidigt sätt: jag kan byta mina mynt eller sedlar mot ett äpple eller en kopp kaffe. Genom att inta den intentionala hållningen kan jag se pengar som någonting jag kan använda för att köpa och sälja andra varor (”köpa” och ”sälja” är uppenbart intentionala begrepp). Men det är endast om vi intar den sociala hållningen som vi kan förklara varför vi har papperspengar: Detta beror på en ömsesidig överenskommelse om att acceptera vissa dekorerade papperslappar som ett utbytesmedium. Denna överenskommelse är normalt reglerad i lag inom en stat. Om jag är medlem av en penninggemenskap eller om jag bara gästspelar i den, så måste jag ”komma i

fas” och acceptera de konventionellt bestämda papperspengarna som lagliga betalningsmedel. Papperssedlarna och mynten är nu snart försvunna och har ersatts med digitala tjänster som verkligen fungerar som ”osynliga händer”.

För att över huvud taget fungera förutsätter de flesta konventioner att vissa villkor för hur de skall *tillämpas* är uppfyllda. Att t.ex. använda ett språk fordrar mycket av de kognitiva förmågorna hos medlemmarna i språkgemenskapen. Vad gäller papperspengar eller andra utbytesmedia, så förutsätter deras konventioner ett fungerande legalt system som kan straffa de individer som missbrukar mediet i fråga. När ett samhälle bryter samman, uppfylls inte alltid vissa av dess tillämpbarhetsvillkor, och konventionen slutar fungera; dvs. den virtuella regulatorn försvinner. Det var vad som hände i Tyskland vid slutet av andra världskriget, när tyska sedlar förlorade sitt värde: papperspengarnas ekonomiska värde – och därmed deras kausala kraft – är beroende av stödet från de underliggande konventionerna och att det legala systemet kan upprätthållas.

8. AVSLUTNING

Mitt syfte har varit att visa att Dennetts förhållningssätt inte i första hand handlar om att göra förutsägelser utan de förstås bättre om man knyter dem till olika typer av orsaker. Dessutom har jag argumenterat för att han borde inkludera ett fjärde förhållningssätt: det sociala. Min utgångspunkt har varit neo-kantiansk: jag ser kausalitet som ett kognitivt fenomen. Vidare har jag argumenterat för att det inte bara finns en nivå av kausalitet utan fyra som kan knytas till de olika förhållningssätten. Vilken nivå som används beror på vilken ontologi man utgår ifrån i de kausala resonemangen. Med ett fokus på det kausala tänkandet blir begreppet förhållningssätt därför i princip onödigt och kan ersättas med de olika formerna av kausalitet.

LITTERATUR

- Dennett, D. 1989. *The Intentional Stance*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
 ———. 1992. *Hjärnstormar*. Nora: Nya Doxa.
 ———. 1995. *Darwin's Dangerous Idea*. London: The Penguin Press.
 Dewan, E. M. 1976. "Consciousness as an Emergent Causal Agent in the Context of Control System Theory". I *Consciousness and the Brain*, red. G. Globus, G. Maxwell och I. Savodnik, s. 191–98. New York: Plenum Press.

- Elder-Vass, D. 2010. *The Causal Power of Social Structures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Epstein, B. 2018. "Social Ontology". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/social-ontology/>.
- Gilbert, M. 1989. *On Social Facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Grice, H. P. 1969. "Utterer's Meaning and Intentions". *Philosophical Review* 78, s. 147–77.
- Gärdenfors, P. 1990. "Social Intentions and Irreducibly Social Goods: Comments on Charles Taylor". I *Rationality, Individualism and Public Policy*, red. G. Brennan och C. Walsh, s. 91–66. Canberra: Centre for Research on Federal Financial Relations.
- . 1993. "The Emergence of Meaning". *Linguistics and Philosophy* 16, nr 3, s. 285–309.
- . 1999. "The Social Stance and Its Relation to Intersubjectivity". I *Frontiers of Sociology*, red. B. Wittrock och P. Hedström, s. 291–305. Leiden: Brill.
- . 2000. *Hur Homo blev sapiens: Om tänkandets evolution*. Nora: Nya Doxa.
- Lewis, D. K. 1969. *Convention*. Boston: Harvard University Press.
- Nash, J. 1950. "Equilibrium Points in N-Person Games". *Proceedings of the National Academy of Sciences* 36, nr 1, s. 48–49.
- Putnam, H. 1975. "The Meaning of 'Meaning'". I *Mind, Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 215–71.
- Saussure, F. de. 1966. *Cours de Linguistique Générale*, red. T. De Mauro. Paris: Payot.
- Searle, J. R. 1990. "Collective Intentions and Actions". I *Intentions in Communication*, red. P. R. Cohen, J. Morgan och M. E. Pollack. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Smith, A. 1776. *The Wealth of Nations*. London: W. Strahan.
- Tuomela, R. 1995. *The Importance of Us*. Stanford: Stanford University Press.
- Wiener, N. 1961. *Cybernetics*. Cambridge, Mass.: MIT Press.